

Vinzenz Priessnitz, Sebastian Kneipp, Wilhelm Winternitz i ich wkład w rozwój wodolecznictwa w XIX i XX wieku

Evolution of hydrotherapy in XIX and XX century by Vinzenz Priessnitz, Sebastian Kneipp, Wilhelm Winternitz

Anna Straburzyńska-Lupa^{1,3}, Sylwia Dzedzić², Gerard Straburzyński^{3,4}

¹Zakład Fizykoterapii i Odnowy Biologicznej Akademii Wychowania Fizycznego, Poznań

²Zakład Opiekuńczo-Lecznicy i Rehabilitacji Medycznej, Poznań

³Wyższa Szkoła Edukacji i Terapii, Poznań

⁴Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Kalisz

STRESZCZENIE

W artykule przypomniano postaci trzech czołowych hydroterapeutów działających w Europie na przełomie XIX i XX wieku. Na uwagę zasługują niewątpliwie obdarzeni niezwykłą pasją poznawczą i intuicją: Vinzenz Priessnitz i Sebastian Kneipp, którzy – mimo że nie byli lekarzami – przyczynili się do rozpropagowania różnych form leczenia zimną wodą, zwracając przy tym uwagę na znaczenie ruchu i prawidłowego żywienia. Natomiast profesor Wilhelm Winternitz opracował naukowe podstawy hydroterapii i przyczynił się do jej rozpowszechnienia w klinikach w leczeniu wybranych chorób.

Słowa kluczowe: historia hydroterapii, Vinzenz Priessnitz, Sebastian Kneipp, Wilhelm Winternitz

SUMMARY

Below article remembering three of the famous hydrotherapists from 19. and 20. century. We've got turned special attention to incredible scientist passion and intuition of Vinzenz Priessnitz and Sebastian Kneipp. There weren't doctors of medicine but it wasn't any barrier to popularize different forms of treatments using cold water, appreciate importance of activities and health diet. Professor Wilhelm Winternitz have had compiled basics and methods of hydrotherapy and was one of the first who like to use them treating patients with selected illness in European clinics.

Key words: history of hydrotherapy, Vinzenz Priessnitz, Sebastian Kneipp, Wilhelm Winternitz

Acta Balneol., TOM LVI, Nr 1 (135)/2014, s. 51-55

Powszechny brak lekarzy oraz niedostatek metod i środków leczniczych spowodowały, że XIX wiek cechował się niezwykle wysoką popularnością i znacznym rozwojem wodolecznictwa, którym również w poprzednich wiekach zajmowali się zarówno medycy, jak i zwykli ludzie.

Jak się wydaje, to jednak Johann Siegmund Hahn (1696-1773), lekarz miejski w Świdnicy, z racji nazwiska i zainteresowań zwany „kogutem wodnym”, najbardziej przyczynił się do wzrostu zainteresowania hydroterapią i może być uznany za tego, który przypomniał światu stosowane od wieków wodolecznictwo, a także odświeżył te metody i je rozwinął. Począwszy od 1743 do 1889 roku ukazało się 6

wydań jego książki pt. „O potwierdzonej obserwacjami cudownej sile leczniczej zimnej wody, stosowanej zewnętrznie i wewnętrznie”. Na podkreślenie zasługuje też, że oprócz licznych rodzajów zabiegów przy użyciu zimnej wody zalecał Hahn spożywanie warzyw i owoców oraz ruch w każdej postaci.

Wodolecznictwo doktora Hahna najbardziej spopularyzował w swoich książkach na temat historii wodolecznictwa nauczyciel gimnazjalny Eucharius Ferdinand Oertel (1765-1850). Miał on wkład w rzeczywisty rozwój tej metody leczenia, który nastąpił w XIX wieku, i to za sprawą „laików medycznych”, a w końcu doprowadził do powstania pierw-

szej w Europie Katedry Wodolecznictwa na Uniwersytecie Wiedeńskim, której kierownikiem został prof. dr hab. med. Wilhelm Winternitz [1, 2].

Do osób niebędących lekarzami, a zajmujących się leczeniem przy użyciu zimnej wody, których uznać należy za twórców współczesnego wodolecznictwa, najszerzej stosowanego w powszechnym leczeniu europejskim w początkach XX wieku, należą niewątpliwie Vincenz Priessnitz oraz Sebastian Kneipp.

Vincenz Priessnitz (1799-1851), niepiśmienny chłop mieszkający w Gräfenbergu w Sudetach (obecnie Lažne Jeseník – na terenie Czech), był bystrym obserwatorem przyrody. Pod wpływem tego, że zauważył ranną sarnę, która przychodziła codziennie do strumienia i zanurzała w nim chorą racicę, spróbował w podobny sposób leczyć najpierw siebie, a potem także innych ludzi. W niedługim czasie otworzył zakład wodoleczniczy, w którym stosował zabiegi z użyciem zimnej wody, na co w 1831 roku otrzymał oficjalną zgodę specjalnie w tym celu wydelegowanej komisji z Wiednia. Uważał on, że przyczyną wielu chorób jest zmiana trybu życia, związana z rozwojem cywilizacji.

Do jego ośrodka przybywali przede wszystkim ludzie zamożni, przyzwyczajeni do życia w luksusie, dlatego jednym z elementów terapii stworzonej przez Priessnitza była zmiana ich trybu życia oraz diety. Oferował im noclegi w prostych warunkach, w izbie, gdzie stało tylko drewniane łóżko i szafa, a zamiast podłogi było klepisko, natomiast do mycia zalecał używanie zimnej wody z pobliskiego strumienia. Polecał dietę złożoną z prostych składników, krytykował palenie tytoniu i zażywanie tabaki, natomiast nie zwalczał picia alkoholu, od którego sam zresztą nie stronił.

Wśród zabiegów wodnych stosował zimne kąpiele całkowite i różnorodne kąpiele częściowe, polewania i okłady. Obserwował dobre efekty lecznicze, ale nie potrafił określić, jaki jest mechanizm działania tej metody. Leczył zabiegami z użyciem zimnej wody wiele różnorodnych chorób, m.in. gorączkę, biegunkę, złamania kości, przy czym szczególną uwagę poświęcał chorym na kiłę. Zalecał powrót do większej aktywności ruchowej, stosowanej rekreacyjnie lub w formie terapii pracą. Propagował spacerowanie, bieganie oraz prace fizyczne, takie jak rąbanie i piłowanie drewna czy młócenie zboża cepem.

Stosował także kuracje pitne, zalecając swym chorym wypijanie nawet do 9 litrów wody dziennie, oraz kuracje napotne „oczyszczające” organizm. Twierdził, że gdy prowadził u siebie przez dłuższy czas kuracje napotne, obserwował wydzielanie się na skórze „srebrnych kuleczek rtęci”, co miało według niego stanowić potwierdzenie „oczyszczania” ciała [3, 4].

Nie indywidualizował terapii u każdego pacjenta, lecz stosował kilka stałych schematów kuracji, np. prawie u wszystkich chorych przebywających na kuracji w Gräfenbergu stosowano tzw. pas Neptuna, stanowiący formę mokrego zawijania wokół ciała pacjenta, po którym obserwowano zaczerwienienie i zwiększenie ucieplenia okolicy zabiegowej. Tego typu zabiegi przedłużano nie-

kiedy tak bardzo, że pojawiały się zmiany skórne w postaci wyprysków, czyraków, a nawet zgorzeli, nazwane przez Priessnitza „przełomami skórnymi”, które on sam błędnie interpretował jako oznakę zdrowienia.

Priessnitz odcinał się od ówczesnej wiedzy medycznej, krytykował postępowanie lekarzy, odradzał przyjmowanie lekarstw. Zaskakująco dobre efekty stosowanych przez niego kuracji spowodowały, że co roku leczyło się w jego zakładzie kilka tysięcy pacjentów. Różne formy terapii metodą Priessnitza zostały opisane przez leczące się u niego bogate i wykształcone osoby, dzięki czemu wiedza na ich temat przetrwała do dziś [4, 5, 6, 7].

Działalność Priessnitza zachęciła innych do tworzenia, jak pisał dr Smoleński [1889] „zakładów leczenia wodą zimną, tem bardziej, że do przedsięwzięcia takiego nie potrzebna była żadna kwalifikacja. Pastor, czy szewc lub cyrulik uczuwali w sobie naraz powołanie do uszczęśliwiania rodu ludzkiego i wyrokowania o życiu i śmierci bliźnich” [8].

Wraz z rozwojem nauk podstawowych, w tym fizjologii, zaczęto negować poczynania lecznicze tych znachorów. Znany francuski lekarz Louis Fleury (1815-1872) krytykował zarówno kurację pitną według Priessnitza, jak i długotrwałe aplikowanie okładów aż do uzyskania tzw. przełomów skórnych [5]. Gräfenberg odwiedzali także polscy lekarze, którzy na łamach Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego z 1839 roku zanegowali „cały ten system wodno-potny”, przewidując jego szybki upadek [8]. Jeszcze więcej głosów krytyki pojawiło się w okresie późniejszym, a francuski lekarz Jean de Cargo pisał, że do stosunkowo wczesnej śmierci Priessnitza przyczynił się fakt, że „swoją majątek inwestował w postaci wódki” [9]. W literaturze medycznej jest jednak Priessnitz cytowany jako ten, który pierwszy na szeroką skalę zastosował w celach leczniczych zimne polewania i kąpiele, a powodzenie jego kuracji w Gräfenbergu spowodowało wielkie zainteresowanie hydroterapią także świata medycznego i zachęciło innych do tworzenia zakładów wodoleczniczych [3, 4, 5, 8].

Stanisław Smoleński (1853-1889) pisał o laikach medycznych zajmujących się wodolecznictwem: „gdy tak świat lekarski docieka użyteczności hydroterapii, popada ona znów jak tylekrotnie w ręce niepowołane, zyskując przez to na rozgłosie i popularności między masami, ale zagrażając sobie tem samym na czas dłuższy drogę naukowego postępu” [8]. To jednak nie odnosi się do Sebastiana Kneippa, którego pomimo braku wykształcenia medycznego cechowała niezwykła intuicja i pasja poznawcza. Jego dokonania pozwalają na uznanie go za prekursora medycyny holistycznej i ekologicznej [1, 2, 9, 10, 11].

Sebastian Kneipp (1821-1897) pochodził z ubogiej, wielodzietnej rodziny żyjącej w wiosce Stephansried koło Otto-beuren w szwabskiej Bawarii. Już jako jedenastolatek musiał pomagać ojcu jako wiejski tkacz, lecz marzył o tym, żeby zostać księdzem. Marzenie to spełniło się dzięki opiece i wszechstronnej pomocy, jaką otoczył inteligentnego młodzieńca ksiądz dr Merkle, wykładowca teologii moralnej w Seminarium Duchownym w Dillingen.

Kiedy w początkowym okresie studiów zachorował obłóżnie (lekarz podejrzewał gruźlicę), wpadła mu do ręki praca dr Johanna Siegmunda Hahna. Po jej lekturze postanowił skorzystać z rad zawartych w tej książce i dla podniesienia odporności swego organizmu zaczął trzy razy w tygodniu biegać do źródeł Dunaju, znajdujących się obok Dillingen, gdzie zanurzał się na kilka sekund w zimnej wodzie, po czym bez wycierania skóry wkładał ubranie i biegł z powrotem do internatu. Po pewnym czasie stan jego zdrowia tak bardzo się poprawił, że mógł dokończyć studia w Georgianum w MÜNCHEN i w 1852 roku, gdy miał 31 lat, został wyświęcony na księdza w Katedrze w Augsburgu.

Krótko po tym został też spowiednikiem w Klasztorze Benedyktynów w Wörishofen, w którym też od razu rozwinął działalność wodoleczniczą, pomagając licznym zgłaszającym się chorym. W 1881 roku został proboszczem w Wörishofen, które dzięki jego działalności przekształciło się po latach w znane na świecie uzdrowisko Bad Wörishofen, będące dzisiaj siedzibą Międzynarodowego Związku Lekarzy zajmujących się fizjoterapią przy użyciu metody Kneippa. Już za życia Kneippa rocznie w zakładzie przyrodoleczniczym w Wörishofen leczono około 25 tysięcy kuracjuszy [1, 10, 11, 12].

Kneipp opracował program zdrowego życia obejmujący 5 elementów: wodolecznictwo, żywienie, ruch, ziołolecznictwo oraz styl życia. Program ten można uznać za oryginalny system profilaktyki zdrowotnej, aktualny do dnia dzisiejszego. Wiedzę swą czerpał z medycyny ludowej i obserwacji, opierając się przy tym na własnym doświadczeniu. Chętnie współpracował z lekarzami. Na ogół przyjmował chorych w obecności jednego z dwóch lekarzy, z którymi na co dzień współpracował. Rozpoznanie choroby nie interesowało go zbyt, ponieważ celem stosowanych przez niego zabiegów wodoleczniczych było pobudzenie i usprawnienie naturalnych mechanizmów samozdrowienia i samoobrony, którymi dysponuje organizm ludzki. W świetle obecnej wiedzy można powiedzieć, że chodziło po prostu o usprawnienie fizjologicznych mechanizmów homeostazy [10].

Dr Baumgarten potwierdzał, że zabiegi były aplikowane przez Kneippa nie na podstawie rozpoznania, lecz w zależności od stanu i sił organizmu oraz reakcji pacjenta na zabiegi w trakcie kuracji. Jednak polewań odpowiednich części ciała dokonywał w zależności od objawów chorobowych i reaktywności chorego. Polewania zimną wodą wykonywał za pomocą konewki ogrodowej. Zalecał także brodenie w strumyku oraz chodzenie po trawie pokrytej zimną rosą. Miały one hartować organizm, usprawniać czynność układu krążenia i oddechowego, pobudzać przemianę materii [1, 10, 13].

Opracowaną przez siebie metodę opisał w trzech książkach. Pierwsza z nich, zatytułowana „Moje leczenie wodą”, została wydana po raz pierwszy w 1886 roku, a w latach późniejszych doczekała się kilkudziesięciu wydań i tłumaczeń na wiele języków. Szczegółowo opisał w niej zabiegi wodne: „okłady, kąpiele, pary, polewania, omywania,

opaski, picie wody”, preparaty, które powinny się znaleźć w domowej apteczce, oraz sposób postępowania w różnych jednostkach chorobowych [14].

Druga książka „Tak żyć potrzeba” wydana w 1889 roku składała się z dwóch części: pierwszej „O warunkach zdrowia i środkach utrzymania go”, i drugiej „Jak można się wyleczyć według reguł mego doświadczenia?”. Podkreślał w niej konieczność życia człowieka zgodnie z naturą oraz krytykował stosowanie używek: palenie tytoniu, zażywanie tabaki, picie dużych ilości kawy i alkoholu. Przedstawił znaczenie właściwego żywienia i ćwiczeń ruchowych dla odzyskania lub utrzymania zdrowia [15].

Trzecią książkę zatytułowaną „Mój testament dla zdrowych i chorych” z 1894 roku Kneipp napisał, korzystając z pomocy dr. Baumgartena, z którym współpracował przez wiele lat. W przedmowie autora można znaleźć wyjaśnienie, iż w porównaniu do wcześniejszych książek, po kilkudziesięciu latach leczenia pacjentów, zmodyfikował sposób wykonywania niektórych zabiegów. W tym dziele autor wyjaśniał, jak wg niego powstają choroby i kiedy należy stosować zabiegi wodolecznicze. Opisał też zabiegi hartujące oraz zabiegi wodolecznicze, takie jak kąpiele, polewania, okłady, zawijania. W następnej części zawarł opis objawów różnych chorób i sposobów ich leczenia, a także przyrządzania herbat, proszków, nalewek i olejków oraz szczegółową metodykę wykonywania zabiegów wodnych. W ostatniej części zatytułowanej „Dodatek” podał sposoby postępowania w różnych chorobach, które wcześniej opisywał na łamach różnych pism [16].

Według Kneippa utrzymanie dobrej kondycji fizycznej i psychicznej jest możliwe jedynie wtedy, gdy człowiek żyje w zgodzie z otaczającą go naturą i ludźmi. Propagował systematyczny wysiłek fizyczny, odżywianie się naturalnymi, nieprzetworzonymi produktami z dużą ilością surowych warzyw i owoców, dążenie do utrzymania równowagi duchowej i unikanie niezdrowych emocji oraz kompleksowe, systematyczne stosowanie zabiegów wodnych, które miały na celu utrzymanie i usprawnienie mechanizmów wyrównawczych i regulacyjnych organizmu. Jako jeden z pierwszych głosił pogląd, że zdrowie oznacza nie tylko brak choroby, ale także życie w zgodzie ze środowiskiem przyrodniczym i społecznym. Dużą rolę w utrzymaniu zdrowia przypisywał higienie życia codziennego, ważne według niego są: czystość ciała i odzieży, uporządkowane mieszkanie, unikanie używek, higiena psychiczna, czyli życie w zgodzie ze wszystkimi ludźmi w swoim otoczeniu. Uważał, że obowiązkiem każdego człowieka jest troska o utrzymanie zdrowia i nieustanne jego wzmacnianie.

Jego metody leczenia polegały przede wszystkim na pobudzaniu sił obronnych organizmu, a nie na usuwaniu przyczyn konkretnej choroby. Z powodu braku wykształcenia medycznego miał błędne pojęcie o powstawaniu chorób i nierzadko o ich objawach. Potrafił jednak wyciągać wiele słusznych wniosków z prowadzonej przez siebie terapii. Stworzył system profilaktyczno-leczniczy, który uwzględnił wpływ bodźców środowiskowych (wody, ciepła, zimna,

powietrza i światła) na organizm i warunki higieniczne, w jakich żyje człowiek.

W zaleceniach dietetycznych polecał jedzenie prostych produktów, nieprzetworzonych, niewędzonych i niesolonych, w tym surowych owoców i warzyw. Twierdził, że szkodliwe jest zarówno przejadanie się, jak i mało urozmaicona dieta. Z zabiegów wodoleczniczych stosował głównie polewania, okłady i zmywania. Charakterystyczne dla hydroterapii Kneippa było to, iż zimne zabiegi wodne (polewania, zawijania, okłady, nacierania) w czasie jednej kuracji były stosowane tylko na jedną okolice ciała i nie obejmowały okolicy głowy i kręgosłupa [1, 10, 12, 13].

Wilhelm Winternitz (1835-1917) był jednym z pierwszych lekarzy, którzy podjęli się naukowego opracowania podstaw wodolecznictwa. Urodził się w Józefowie na terenie Czech, a studiował w Pradze i w Wiedniu. Po ukończeniu studiów medycznych pracował początkowo jako lekarz austriackiej marynarki. W okresie późniejszym przebywał m.in. w Gräfenbergu, gdzie u Josepha Schindlera, następcy Priessnitz, zapoznał się z metodą wodoleczniczą. Mając 30 lat obronił pracę habilitacyjną z dziedziny hydroterapii „Zur rationellen Begründung einiger hydrotherapeutischer Verfahren” i od 1865 roku prowadził własny zakład wodoleczniczy w Kaltenleutgeben koło Wiednia. W 1874 roku Winternitz habilitował się także z dziedziny chorób wewnętrznych, a 7 lat później został profesorem Uniwersytetu Wiedeńskiego, gdzie kierował pierwszą na świecie katedrą wodolecznictwa [17, 18].

Profesor Winternitz wyniki swoich doświadczeń opublikował w dwutomowym dziele zatytułowanym „Die Hydrotherapie auf physiologischer und klinischer Grundlage”, które ukazało się drukiem w latach 1877-1879, oraz w artykułach na łamach „Blätter für klinische Hydrotherapie”, czasopisma medycznego, które założył w 1890 roku. W przedmowie do swojej książki Winternitz napisał, że należałoby wykonać jeszcze wiele badań, aby wytłumaczyć fizjologiczne podstawy wpływu zabiegów wodnych na organizm [17, 19, 20].

Zajął się on mechanicznym i termicznym działaniem wody na organizm ludzki, przede wszystkim na układ nerwowy i krążenia. Ustalił wskazania i przeciwwskazania do wybranych zabiegów, podał metodykę ich wykonania, kojarzył leczenie wodą z innymi metodami terapeutycznymi. Jak napisał Eugeniusz Piasecki w relacji z pobytu u Winternitza, celem jego było dowieść, że „nie ma przeciwieństwa między umiętną medycyną a umiętną hydroterapią i wykreślić hydroterapię jako specjalność, czyniąc ją własnością całego świata lekarskiego” [17, 20].

Winternitz stosował wiele zabiegów wodnych: kąpiele całkowite, półkąpiele, kąpiele nasiadowe, parowe w szafce lub wannie własnego pomysłu, natryski (kroplisty zimny i ciepły, tusz zimny promienisty lub w formie wachlarza sam lub naprzemienny ze strumieniem pary - tusz szkocki), zmywania, nacierania, otulenia i okłady. Jednym z ciekawszych zabiegów stosowanych u Winternitza były okłady, w których stosowano rurki z przepływającą zimną bądź ciepłą wodą na różne okolice ciała, np. na głowę, ser-

ce, żołądek. Taki zimny okład na okolicę serca nazywano „hydriatyczną naparstnicą” i stosowano w niewydolności serca [19, 20, 21].

Winternitz indywidualizował terapię dla każdego chorego, był przeciwnikiem schematycznego stosowania „swoistych zabiegów” w różnych jednostkach chorobowych. Leczył za pomocą wody pacjentów m.in. z chorobami neurologicznymi i psychiatrycznymi (z nerwicą, histerią, padaczką, rwą kulszową), czy układu krążenia. Stosował zabiegi wodne także w chorobach uznawanych przez innych lekarzy za przeciwwskazanie do tej terapii, np. w durze brzuszonym, gruźlicy płuc [20].

Winternitz wniósł olbrzymi wkład w rozwój wodolecznictwa na przełomie XIX i XX wieku, gdyż badania, które prowadził, stanowiły podstawę naukowego opracowania mechanizmów działania zabiegów wodoleczniczych na organizm i on też jako pierwszy prowadził na uniwersytecie wykłady z hydroterapii [22]. Pracował w Poliklinice, gdzie miał swój 30-lóżkowy oddział i ambulatorium, w którym przyjmowano ok. 40 chorych dziennie. W części zabiegowej odbywały się też szkolenia praktykantów z różnych krajów w zakresie wodolecznictwa, a w jego klinice 5 razy w roku miały miejsce 4-tygodniowe kursy dla lekarzy (ok. 50 lekarzy rocznie, w tym jak podaje Piasecki - 5 Polaków), składające się z wykładów klinicznych i pokazów wykonywania zabiegów hydroterapeutycznych [20].

Prace samego Winternitza, jak i jego uczniów doprowadziły pod koniec XIX wieku do rozkwitu hydroterapii na zachodzie Europy, dzięki czemu rozwinęła się hydroterapia także na terenie ziem etnicznie polskich [17, 20].

Piśmiennictwo

1. **Brüggemann W.**: Kneipp-Therapie. Springer Verlag, 1986.
2. **Dieckhöfer K.**: Grundzüge der Geschichte der Naturheilkunde und Naturheilverfahren. W: Schimmel K.Ch. (red.) Lehrbuch der Naturheilverfahren, Hippokrates Verlag, Stuttgart 1990.
3. **Koček M., Kubik A.**: Vincenz Priessnitz. Světový přírodní léčitel. Veduta Štity, 2006.
4. **vom Walde P.**: Vincenz Priessnitz. Sein Leben und sein Wirken. Verlag von W. Möller, Berlin, 1898.
5. **Křížek J., Sajner J.**: Vincenz Priessnitz und sein Widerhall in der französischen Literatur. Z. Physiother. 1980 (32), 215-223.
6. **Křížek J., Sajner J.**: Die erste amerikanische Ärztin Elisabeth Blackwell als Patientin bei Vincenz Priessnitz in Gräfenberg. Z. Physiother. 1986 (38), 373-378.
7. **Skopec M.**: Vincenz Priessnitz and the Vienna Medical School. Wien Klein Wochenschr. 1991, 103 (16), 506-508.
8. **Smoleński S.**: Hydroterapija. Drukarnia W. Korneckiego, Kraków, 1889.
9. **Dydyński L.**: Pogląd na historyczny rozwój wodolecznictwa. Medycyna 1934, 22, 773-777.
10. **Straburzyński G.**: Księga przyrodolecznictwa. Wydawnictwo lekarskie PZWL, Warszawa, 1997.
11. **Straburzyńska-Lupa A., Straburzyński G.**: Fizjoterapia z elementami klinicznymi. Wydawnictwo lekarskie PZWL, Warszawa, 2008.
12. **Reile F.B.**: Das Grosse Kneippbuch. Verlag J. Röfel & F. Puftet. Verlagabteilung, Kempten, 1921.
13. **Straburzyńska-Lupa A.**: Zdrowe życie według Sebastiana Kneippa. Gazeta Zdrowia, 2002, 3, 4-5.
14. **Kneipp S.**: Moje leczenie wodą. (tłum. J. Łukaszkiewicz). Kempten, Bayern, 1894.
15. **Kneipp S.**: Tak żyć potrzeba. (tłum. J. Łukaszkiewicz). Kempten, Bayern, 1889.

16. **Kneipp S.:** Mój testament dla zdrowych i chorych (tłum. J. Łukaszkiewicz). Kempten, Bayern, 1894.
17. **Kierzek A.:** Wrażenia polskiego lekarza z wiedeńskiej kliniki Winternitza. Przegł. Lek. 1999, 56 (10), 686-687.
18. **Jantsch H.:** Wilhelm Winternitz. Z. Physiother., 39 (1987), 199-202.
19. **Winternitz W.:** Die Hydrotherapie auf Physiologischer und Klinischer Grundlage. Urban&Schwarzenberg, Wien, erster Band 1877, zweiter Band 1879.
20. **Piasecki E.:** Oddział wodoleczniczy prof. dr Winternitza w Poliklinice Wiedeńskiej. Przegł. Lek. 1897, R. XXXVII, 20, 257-258.
21. **Buxbaum B.:** Lehrbuch der Hydrotherapie. Verlag von Georg Theme, Leipzig 1903.
22. **Orzech J.:** Rozwój koncepcji, technik i metod fizjoterapii. Wydawnictwo Sport i Rehabilitacja, Tarnów, 2001

Wkład autorów:

Według kolejności

Konflikt interesu:

Autorzy nie zgłaszają konfliktu interesów.

Pracę nadesłano: 10.01.2014 r.**Zaakceptowano:** 18.03.2014 r.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Anna Straburzyńska-Lupa
Zakład Fizykoterapii i Odnowy Biologicznej
Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu
ul. Droga Dębińska 10c, 61-555 Poznań
tel. (61) 835-51-59
e-mail: a.straburzynskalupa@gmail.com